

Лекція 1. Педагогіка та психологія вищої школи як галузь наукових знань і навчальний предмет

План

1. Педагогіка та психологія вищої школи як галузь наукових знань, їх основні категорії та поняття.
2. Система психолого-педагогічних наук. Зв'язок педагогіки та психології вищої школи з іншими галузями психолого-педагогічних знань.
3. Об'єкт і предмет, емпіричний і теоретичний рівні досліджень у педагогіці та психології вищої школи.
4. Етапи й основні методологічні характеристики наукових досліджень.
5. Методи психолого-педагогічних досліджень.

Одним із пріоритетних напрямків державної політики щодо розвитку освіти, як визначено в Національній доктрині розвитку освіти, є підготовка кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження науковоміких та інформаційних технологій, конкурентноспроможних на ринку праці.

Водночас, для утвердження нової школи, забезпечення особистісної орієнтації освіти необхідно виплекати особистість педагога, здатного до розвитку задатків, таланту, збереження індивідуальності кожного вихованця. Через це підготовка педагогічних і науково-педагогічних кадрів, їхнє професійне вдосконалення розглядається як важлива умова модернізації освіти. Особливо велика надія при цьому покладається на вищу освіту.

Серед науково-навчальних дисциплін і всієї сучасної системи підготовки фахівця з вищою освітою важливе місце належить педагогіці й психології вищої школи, науковий зміст яких становить необхідну частину теоретичного та практичного арсеналу сучасного викладача. Високий рівень педагогічно-психологічної культури педагогів, впровадження здобутків педагогічної й психологічної науки в педагогічну практику реальна

передумова підвищення ефективності педагогічного процесу у вищому закладі освіти, гуманізації й гуманітаризації всього освітнього простору. Цим визначається важливість педагогіко-психологічної підготовки науково-педагогічних працівників – викладачів вищих навчальних закладів.

Законом України “Про вищу освіту” (статтею 48. Основні посади педагогічних і науково-педагогічних працівників) визначено, що на посади науково-педагогічних працівників обираються за конкурсом, як правило, особи, які мають наукові ступені або вчені звання, а також випускники магістратури, аспірантури та докторантури [2, С. 7]. Ось чому однією із складових програми магістерської підготовки та навчання в аспірантурі є педагогічно-психологічний блок дисциплін. У цьому ракурсі особливого значення набуває навчальна дисципліна “Педагогіка та психологія вищої школи”.

В Україні авторами навчального посібника “Основи педагогіки і психології вищої школи” (1995 р.) стали В.М. Галузинський та М.Б. Євтух [10].

Метою запровадження у вузівський навчальний процес вивчення дисциплін “Педагогіка вищої школи” і “Психологія вищої школи” є подолання прогалин у педагогічно-психологічній підготовці магістрантів і аспірантів, підвищення рівня педагогічної й психологічної культури майбутніх викладачів вищої школи.

Хоча педагогіка й психологія вищої школи реально виступають як комплексна наукова дисципліна, однак кожна з них має свій предмет дослідження й розв’язує специфічні завдання.

Педагогіка вищої школи розглядає проблеми виховання й вдосконалення навчання молоді у вищих навчальних закладах, розробляє методичні й практичні основи навчально-виховного процесу, вивчає його закономірності, принципи, методи, засоби й форми. До її предмету входять визначення наукових принципів управління та керівництва вищими навчальними закладами, навчальним процесом у них, дослідження,

спрямовані на інтенсифікацію останнього, вивчення психолого-педагогічних основ передачі й засвоєння навчальної інформації, дослідження проблем активізації пізнавальної діяльності студентів, вдосконалення підготовки висококваліфікованих спеціалістів [23].

Психологія вищої школи – галузь психологічної науки, що вивчає індивідуально-особистісні, а також соціально-психологічні явища, які породжені умовами вузу. Вона досліджує закономірності цих явищ, їхнє місце й роль, прояви, розвиток і функціонування в діяльності студентів, викладачів і керівників вузів. Нею вивчаються також шляхи цілеспрямованого управління цими явищами, їх формування й коригування з метою більш ефективного розв’язання завдань підготовки фахівців із вищою освітою.

Психологія вищої школи як наукова і прикладна галузь розв’язує практичні, науково-дослідні і діагностично-корекційні завдання, а також синтезує здобутки педагогічної, соціальної, вікової психології, психології праці та ін. За своїм основним змістом вона є педагогічною психологією щодо умов вищого навчального закладу.

Педагогічна психологія вищої школи розглядає вузівський педагогічний процес у комплексі інформаційно-навчальної, розвивальної й виховної його функцій. Це сприяє пошуку ефективних шляхів (форм організації, методів і засобів) професійної підготовки студентів за певною освітньо-кваліфікаційною програмою (молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста чи магістра).

Психологія вищої школи досліджує роль “особистісного чинника” в створенні досконалішої технології навчання й виховання у вузі та управлінні системою підготовки фахівців із вищою освітою, і розробляє конкретні форми й засоби впровадження результатів психологічних досліджень у діяльність вищого навчального закладу.

Ще одна галузь педагогічних знань, яка інтенсивно розвивається, – це *дидактика вищої школи* – наука про вищу освіту й навчання у вищій школі.

Необхідність дидактичних досліджень у галузі вищої освіти зумовлена тими проблемами, які накопичила сучасна вища школа, а саме: дидактичне дослідження явищ вищої школи; виявлення закономірностей процесу навчання у вищій школі; подальша розробка теорії вищої освіти; конструювання (модернізація) освітніх технологій; вдосконалення педагогічного інструментарію та ін.

На відміну від загальної дидактики, яка в своїх дослідженнях частіше орієнтується на загальноосвітню школу, дидактика вищої школи покликана поставити на наукову основу розв'язання таких проблем:

- 1) Обґрунтування специфічних цілей вищої освіти.
- 2) Обґрунтування соціальних функцій вищої школи.
- 3) Обґрунтування змісту освіти.
- 4) Наукове обґрунтування способів конструювання педагогічного процесу у вищій школі та здійснення навчальної діяльності.
- 5) Визначення оптимальних шляхів, вибір змісту, методів, форм, технологій навчання [24].

Педагогіка й психологія вищої школи як наукові галузі мають свій *категоріально-понятійний апарат*.

Сучасні автори В.М. Галузинський, М.В. Євтух поділяють основні *категорії педагогіки вищої школи на три види*:

I. Методологічні категорії: педагогічна теорія, педагогічна концепція, педагогічна ідея, педагогічна закономірність, педагогічний принцип.

Педагогічна теорія – система науково-педагогічних знань, яка описує і пояснює елементи реальної педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі. Складовими елементами педагогічної теорії є педагогічні ідеї, педагогічні поняття, педагогічні концепції, педагогічні закономірності і педагогічні принципи. Теорія узагальнює їх в окремих явищах. На основі теорії будується методика навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі.

Педагогічна концепція – система критичних поглядів на реальну вузівську дійсність і відповідного пошуку та пропозиції нових конструктивних ідей. Педагогічна концепція завжди повинна підкріплюватись дослідженнями та емпіричними даними. Так, концепція гуманізації і гуманітаризації спирається на соціологічні дослідження серед студентів та емпіричні міркування й пропозиції викладачів.

Педагогічна ідея – це новий напрям думки, твердження або розгорнута модель, що відображає ті чи інші стосунки або зв'язки у вузівській дійсності. Набуваючи самостійного характеру, ідеї можуть поєднуватись у концепції, частково слугуючи поповненням теорії. Наприклад, ідея посилення самостійності у навчальній праці студентів, об'єднуючись з іншими законами вузівської дійсності з урахуванням самостійності студентів, набула концептуального характеру.

Педагогічна закономірність – об'єктивно повторювана послідовність явищ. Це універсальна категорія усіх галузей педагогіки. Закономірності поділяють на біологічні, психологічні, соціальні й безпосередньо педагогічні.

Педагогічний принцип – одне з основних положень педагогіки вищої школи, на якому базується педагогічна діяльність ВНЗ.

II. Процесуальні категорії (загалом не відрізняються від тлумачення їх у загальній педагогіці): виховання, навчання, освіта, розвиток, формування особистості; навчально-виховний процес; навчальний і виховний процес.

Термін “*виховання*” вживається у педагогічній науці в кількох значеннях:

- у широкому соціальному, як передача соціально-історичного досвіду;
- у широкому педагогічному, як організація виховання у навчально-виховних закладах;
- у вузькому педагогічному, як цілеспрямована систематична взаємодія педагога і вихованців;
- у гранично вузькому, коли педагог-викладач розв'язує конкретну індивідуальну проблему виховання або перевиховання студента.

Самовиховання – цілеспрямована, систематична діяльність щодо власного самовдосконалення.

Перевиховання – індивідуальна цілеспрямована робота над усуненням недоліків у студентів. Здебільшого перевиховання тісно пов'язане з відносно новою галуззю педагогіки – соціальною педагогікою.

III. Суттєві категорії: мета, завдання і зміст виховання, професіограма спеціаліста (вчителя), діяльність (викладача і студента), диференційований та індивідуальний підходи, прогнозування наслідків педагогічного впливу, планування навчальної роботи, форми і методи й засоби виховання і навчання, педагогічні технології навчання і виховання, управління навчально-виховним процесом, самостійна робота студентів, науково-дослідна діяльність студентів, гуманізація і гуманітаризація вищого навчального закладу. Ці категорії, як і процесуальні, мало чим відрізняються від загально-педагогічних, хіба що застосуванням їх до певного об'єкту вищого навчального закладу, студентства, професорсько-викладацького складу.

Найбільш загальною є категорія виховання, яка включає в себе категорію навчання.

Виховання в широкому розумінні – це передача суспільно-історичного досвіду новим поколінням із метою підготовки їх до суспільного життя й продуктивної праці. Виховання також трактується як функція людського суспільства передавати підростаючому поколінню накопичених цінностей: знання, мораль, трудовий досвід, досвід використання й збільшення матеріальних багатств тощо, як в організованих формах (система освіти), так і шляхом природного засвоєння в результаті взаємодії та впливу середовища.

У вузькому розумінні виховання – цілеспрямований, систематичний і планомірний процес взаємовпливу та взаємодії з людиною з метою формування в неї певних особистісних якостей.

У понятійному апараті педагогіки й психології вищої школи все частіше використовується термін “соціалізація”.

Соціалізація – процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, який здійснюється в спілкуванні й діяльності, як в умовах стихійного впливу різноманітних обставин життя в суспільстві, так і за умов виховання – цілеспрямованого формування особистості.

Навчання – цілеспрямована, заздалегідь спроектована дидактична взаємодія, в процесі якої здійснюється освіта, виховання й розвиток студента, засвоюються окремі сторони соціального досвіду, в т.ч. досвіду професійної діяльності й наукового пізнання. Воно характеризується спільною діяльністю викладача й студента, метою якого є розвиток особистості останнього, засвоєння знань, формування умінь і навичок, тобто загальної орієнтувальної основи конкретної професійної діяльності майбутнього фахівця. При цьому викладач здійснює діяльність, що позначається терміном “викладання”, а студент включений у діяльність учіння, що задовольняє його професійно-пізнавальні потреби.

Учіння – цілеспрямоване засвоєння соціального досвіду на основі оволодіння системою знань, умінь і навичок із метою наступного використання їх у практичному житті.

Засвоєння знань – пізнавальна діяльність студента, в результаті якої він оволодіває знаннями, навичками та вміннями. Це психологічна сторона процесу навчання.

Вища освіта як процес і результат засвоєння систематизованих наукових знань, умінь і навичок про соціальну сутність і зміст конкретної професійної діяльності – це необхідна умова для підготовки людини до здійснення соціально-професійних функцій на належному освітньо-кваліфікаційному рівні.

Вища освіта може розглядатися в різних смислових площинах:

1) як система має певну структуру та ієрархію у вигляді наукових і навчальних закладів різного типу (училище, коледж, інститут, університет, академія, консерваторія та ін.), різного рівня акредитації (I – IV);

2) як процес передбачає протяжність у часі (курси навчання, семестри), відмінність у освіченості та рівні розвитку першокурсників і випускників; технологічність, яка забезпечує ці зміни й перетворення;

3) як результат засвідчує про закінчення вищого навчального закладу, що підтверджується отриманням диплома встановленого зразка.

Важливою дидактичною категорією є *зміст вищої освіти* як спеціально відібрана й визнана суспільством (державою) система елементів об'єктивного досвіду людства, засвоєння якого необхідне для успішної діяльності в певній професійній сфері.

Зміст освіти – той кінцевий результат організації педагогічного процесу, досягнути якого прагне навчальний заклад, той рівень і ті досягнення, які виражаються в категоріях знань, умінь, навичок, особистісних якостей [24].

Розвиток особистості студента – процес формування особистості майбутнього фахівця як результат його соціалізації, виховання й професійного навчання. Це якісні трансформації в структурі особистості студента, насамперед, у сфері його самосвідомості, професійному самовизначенні й самоствердженні.

Професійне становлення особистості – цілісний довготривалий динамічний процес формування особистості студента як майбутнього фахівця, який розпочинається з прийняття рішення про вибір професії, включає період професійного навчання і завершується успішною адаптацією випускника до умов трудової діяльності.

Управління формуванням особистості студента – оперативне регулювання становлення й розвитку особистості студента за допомогою системи заходів і способів впливу на його психіку, поведінку та діяльність із метою вироблення в нього певних якостей, потреб, мотивів, ставлень до дійсності, світогляду, самосвідомості, професіоналізму тощо.

Професійна самосвідомість студента – усвідомлення студентом себе як майбутнього фахівця, здатність адекватно оцінювати рівень

сформованості професійно важливих якостей, свої досягнення, невдачі й помилки в професійній діяльності. Це психологічний показник успішності професійного розвитку та професіоналізації його особистості, формування відповідального ставлення до майбутньої роботи.

Професійне самовизначення – процес і результат прийняття людиною рішення про вибір майбутньої трудової діяльності: ким стати, до якої соціальної професійної групи належати, де та з ким працювати.

Професійне самоствердження студента – потреба й прагнення відповідати професійним вимогам і суб'єктивному професійному ідеалу, реалізувати свої можливості та досягти певних результатів у навчально-професійній діяльності, отримати соціальне визнання, утвердити соціально-професійний аспект “Я – концепції”.

Психолого-педагогічна модель фахівця – характеристика взірця фахівця з вищою освітою, яка ґрунтується на вивченні особливостей особистості та структури професійної діяльності тих осіб, які успішно зреалізують професійні функції.

Професійно-педагогічне спілкування – структурний компонент і одночасно спосіб реалізації викладачем методів і прийомів педагогічних впливів, спрямованих на особистісне зростання й професійне становлення студентів.

Професіоналізм – висока підготовленість і здатність до високоефективного виконання завдань професійної діяльності.

Психологія вищої школи користується аналогічними категоріями, до яких відносять: навчання, розвиток, виховання в єдності та взаємозв'язку, що визначається загальним поняттям едукатія.

Хоча понятійний апарат психології вищої школи становлять такі поняття як “професійна спрямованість”, “професійна соціалізація”, “професійна ідентичність”, “навчально-професійна діяльність”, “Я – концепція студента”, “професійно-педагогічне спілкування”, “студентська академічна група”, “професіоналізм”, “адаптація”, “професійна готовність”.

Професійна спрямованість – розуміння і внутрішнє прийняття особистістю цілей і завдань професійної діяльності, а також співзвучних із нею Інтерес|інтересів, настанов, переконань і поглядів. Усі ці ознаки і компоненти професійної спрямованості є показниками рівня її сформованості в студентів. Вона характеризується стійкістю (нестійкістю), домінуванням соціальних або вузько особистісних мотивів, далекою чи близькою перспективою.

Професійна соціалізація – процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом установок, цінностей, ролей, очікувань, які властиві певній культурі або соціальній групі. Соціалізація є результатом виховання людини і відбувається в процесі її діяльності й спілкування з іншими людьми. Соціалізація – важливий чинник розвитку особистості, зокрема її свідомості й самосвідомості.

Професійна ідентичність (від лат. *identicus* – однаковий, тотожний) – почуття неперервності свого буття як сутності, відмінної від усіх інших. Ідентичність: 1) збереження і підтримання особистістю власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя; 2) стійкий образ “Я”, усвідомлення в собі певних особистісних якостей, індивідуально-типологічних особливостей, рис характеру, способів поведінки, які визнаються своїми і достовірними. Психосоціальна ідентичність є запорукою психічного здоров’я особистості.

Навчально-професійна діяльність студента – форма пізнавальної і практичної активності студента, спрямована на розвиток своєї особистості, підготовку до виконання професійно-трудових завдань і обов’язків, оволодіння необхідними для цього знаннями, навичками і вміннями.

Я-концепція (від лат. *conceptio* – система, задум, розуміння) – цілісний, хоч і не позбавлений внутрішніх суперечностей, образ власного “Я”, який є установкою людини стосовно себе. “Я” містить такі компоненти: 1) когнітивний складник – “Образ-Я” – уявлення індивіда про самого себе, про свої якості, здібності, зовнішність, соціальну значущість тощо; 2) оцінний

складник – “Ставлення-Я” – самооцінка, самоставлення, самоповага тощо; 3) поведінковий складник – “Вчинок-Я” – потенційні поведінкові реакції, конкретні дії, самопрезентації, які можуть бути викликані “Образом-Я” і “Ставленням-Я”. У структуру “Я-концепції” входять: 1) “фізичне Я” – схема власного тіла; 2) “реальне Я” – уявлення про себе в теперішньому часі; 3) “динамічне Я” – те, яким суб’єкт має намір стати; 4) “соціальне Я” – співвіднесене зі сферами соціальної інтеграції (статевою, етнічною, громадянською, рольовою та ін.); 5) “екзистенційне Я” – оцінка себе в аспекті життя і смерті; 6) “ідеальне Я” – те, яким суб’єкт, на його думку, повинен бути, орієнтуючись на моральні норми; 7) “фантастичне Я” – те, яким суб’єкт бажав би бути, якщо це було б можливим.

Професійно-педагогічне спілкування – професійне спілкування вчителя (викладача) з учнями (студентами) на занятті та поза ним, спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату; структурний компонент і одночасно спосіб реалізації методів і прийомів педагогічних впливів, спрямованих на формування особистості.

Педагогічне спілкування – одна зі сторін професіоналізму педагога, його вміння транслювати особистісне “Я” учневі (студентові) як суб’єкту: чути і бачити його; співпереживати йому; безумовно приймати його як особистість, поважати почуття його власної гідності.

Група соціальна – більш-менш стійка сукупність людей, об’єднаних спільними інтересами (а також культурними цінностями і нормами поведінки), які перебувають у більш-менш систематичній взаємодії.

Група мала – відносно невелика кількість безпосередньо контактуючих індивідів, об’єднаних загальними цілями або завданнями (наприклад, шкільний клас або студентська академічна група).

Група референтна (від лат. referens (referentis) – що повідомляє) – група реальна або уявна, мета діяльності та ціннісні орієнтації членів якої є еталоном для кожної особистості. Синонім – група еталонна.

Професіоналізм діяльності – якісна характеристика суб'єкта праці, що відображає високу професійну кваліфікацію і компетентність, розмаїття ефективних професійних навичок і умінь, зокрема тих, що базуються на творчих рішеннях, володіння сучасними алгоритмами і способами розв'язання професійних завдань. Це дає змогу йому здійснювати діяльність із високою стабільною продуктивністю.

Професіоналізм особистості – якісна характеристика суб'єкта праці, що відображає високий рівень розвитку професійно важливих та індивідуально-ділових якостей, акмеологічних інваріантів професіоналізму, високий рівень креативності, адекватний рівень домагань, професійну мотиваційну спрямованість, ціннісні орієнтації, професійні інтереси.

Адаптація (від лат. *adaptatio* – пристосовувати) – у соціально-психологічному контексті – це пристосування особистості до існування в соціумі відповідно його норм і вимог, а також потреб, прагнень, мотивів та інтересів самої особистості. Важливим аспектом адаптації є прийняття індивідом соціальної ролі. Саме через це адаптацію відносять до основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості. Проте, з іншого боку, психологічна адаптація відбувається в процесі соціалізації особистості, у ході її індивідуального розвитку, соціального і професійного становлення. Ефективність адаптації значною мірою залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе і свої соціальні зв'язки.

Професійна готовність студента – особистісна якість, яка проявляється в позитивній самооцінці себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності та прагненні займатися нею після закінчення ВНЗ. Вона допомагає молодому фахівцю успішно реалізовувати професійні функції, правильно використовувати набуті знання і досвід, зберігати самоконтроль і долати непередбачені перешкоди. Професійна готовність – вирішальна умова швидкої адаптації випускника до умов праці, подальшого його професійного вдосконалення і підвищення кваліфікації.

У педагогіці й психології вищої школи все частіше вживається поняття **“технологія навчання”**. У документах ЮНЕСКО технологія навчання розглядається як системний метод розробки, застосування й визначення всього процесу викладання й засвоєння знань із урахуванням технічних і людських ресурсів і їх взаємодії, завданням якого є оптимізація форм освіти.

Технологія навчання – це спосіб реалізації змісту освіти, передбаченого навчальними програмами, який становить собою систему форм, методів і засобів навчання, що забезпечує найбільш ефективні досягнення поставлених цілей.

В умовах інтенсивних інтеграційних процесів у сучасній науці педагогіка та психологія вищої школи використовує також поняття з інших галузей знань – “система”, “елемент”, “структура”, “функція”, “організація”. Досить часто зустрічаються поняття зі загальної, вікової, соціальної психології, наприклад, “сприйняття”, “засвоєння”, “розумовий розвиток”, “мислення”, “зона ближнього розвитку”, “студентський вік”, “професійні здібності”, “діяльність студента”, “студентська група”, “професійне спілкування”, “адаптація”, “індивідуалізація”, “інтеграція” та ін.

Із кібернетики у вжиток психології та педагогіки вищої школи ввійшли поняття “комунікація”, “зворотній зв’язок”, “управління”, “динамічна система” та ін.

Педагогіка й психологія вищої школи реально виступають як комплексна наукова дисципліна [10; 12; 21; 24; 26; 28].

Педагогіка вищої школи як галузь педагогічних наук має тісні зв’язки з іншими галузями науки, а саме зі: історією педагогіки, порівняльною педагогікою, дефектологією, віковою педагогікою (дошкільною, шкільною, педагогікою вищої школи, педагогікою дорослих чи андрагогікою), а також має зв’язок з іншими науками, як: педагогічна психологія, логіка, філософія, соціологія, методика викладання дисциплін у вищій школі.

В основі педагогіки взагалі й педагогіки вищої школи зокрема, як відомо, лежать такі наукові галузі як психологія й фізіологія. Однак, чи вичерпуються психологією й фізіологією теоретичні передумови педагогіки?

С.І.Гессен обґрунтовував ідею про тісний зв'язок, який існує між філософією й педагогікою, проблемою культури та проблемою освіти. Педагогіка, в цьому розумінні, може навіть бути названа прикладною філософією. “Кожній філософській дисципліні відповідає особливий відділ педагогіки у вигляді ніби-то її прикладної частини: логіці – теорія наукової освіти, те, що називається дидактикою; етиці – теорія моральної освіти; естетиці – теорія художньої освіти і т. і. Норми, які встановлюються педагогікою, звичайно не можуть ґрунтуватися на одних цих філософських дисциплінах, але передбачають також залучення психологічного та фізіологічного матеріалу” [11].

Історія педагогіки, значною мірою, є частиною або відображенням історії філософії. Так воно і є насправді. Платон, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Г. Спенсер – все це імена не лише реформаторів у педагогіці, але й представників філософської думки. І.Г. Песталоцці був лише самобутнім відображенням у педагогіці того перевороту, який у сучасній йому філософії був здійснений критицизмом І. Канта [11].

Педагогіка вищої школи розглядає специфічні особливості навчання й виховання дорослої людини та тісно пов'язана з такими науками загально-педагогічного циклу, як загальна дидактика й теорія виховання, історія педагогіки та вищої освіти, наукової організації навчальної і викладацької праці, психофізіології, кібернетичної педагогіки та менеджменту освіти.

Проблема міжособистісних взаємин є центральною для педагогічної психології. Звідси зв'язок психології вищої школи із соціальною психологією та соціологією вищої школи.

Психологія вищої школи як галузь психологічних знань має тісні зв'язки з іншими галузями науки, а саме зі: загальною, віковою і педагогічною психологією, соціальною психологією, психологією праці; історією

психології, диференційною психологією, психофізіологією, анатомією, фізіологією людини; філософією, акмеологією, соціологією, історією вищої освіти; педагогікою вищої школи, методиками викладання у вищій школі. Наприклад, *зв'язок із педагогічною психологією* визначається розв'язанням завдань управління навчанням студентів, забезпечення умов ефективного їх учіння, розробки принципів організації виховання студентської молоді; *зв'язок із віковою психологією* забезпечується загальним принципом аналізу студентського віку як пізньої юності або ранньої дорослості; *соціальною психологією* дає загальні орієнтири для аналізу студентської групи, визначення етапів її розвитку, забезпечення умов ефективності педагогічного спілкування і взаємин викладачів зі студентами.

На принципах діяльнісного підходу, який розроблено у загальній психології О.М. Леонт'євим, аналізується як діяльність студентів (учіння), так і науково-педагогічна діяльність викладача. Є зв'язок також з іншими галузями психології: психодіагностика, психологія наукової творчості та ін., які набули статусу самостійних галузей психологічної науки [20].

Останнім часом інтенсивно розвивається *акмеологія* як галузь психологічної науки, яка вивчає феноменологію, закономірності та механізми розвитку людини на щаблі зрілості, зокрема досягнення нею високого рівня професійної майстерності; *педагогічний менеджмент* – спеціальний напрямок теорії менеджменту, який досліджує управління закладом освіти, роботою з класом, академічною групою (аудиторією).

Міждисциплінарні зв'язки психології вищої школи представлені на схемі:

Рис. 1. Міждисциплінарні зв'язки психології вищої школи

Тісний міждисциплінарний зв'язок психології вищої школи з педагогікою вищої школи. Так, наприклад, розв'язуючи власне педагогічну (дидактичну) проблему методів навчання у ВНЗ, дослідник за допомогою психологічних методів вивчає пізнавальну діяльність студентів, ефективність якої зі свого боку залежить від психолого-педагогічного обґрунтування методів викладання [1].

К.Д. Ушинський зазначав, що психологія для педагога є однією з найнеобхідніших дисциплін, бо він у процесі виховання постійно перебуває в колі психологічних явищ, які притаманні вихованцю.

Разом з тим, Л.С.Виготський підкреслював, що педагогічна психологія повинна виступати не лише в ролі консультанта й радника для педагогіки. Її завдання полягають у психологічному обґрунтуванні навчання й виховання людей на основі спеціальних психологічних досліджень, проведених у процесі навчально-виховної діяльності особистості та спрямованих на розв'язання педагогічних проблем.

Хоча психологія вищої школи зв'язана з іншими галузями психології, однак це не позбавляє її свого предмета дослідження – закономірності

особистісного зростання студента як майбутнього фахівця та професійної самореалізації викладача як суб'єкта науково-педагогічної діяльності.

Педагогіка й психологія вищої школи, вдосконалюючи та уточнюючи свої методи дослідження, встановлюють зв'язки з низкою математичних наук (математична статистика, теорія ймовірності, математична логіка), кібернетикою, теорією інформації та інформатикою, з нейропсихологією та нейрокібернетикою, теорією моделювання, з соціальними науками (насамперед, із соціальною психологією та соціологією).

Одночасно досліднику потрібно розрізнати об'єкт і предмет дослідження.

Об'єкт дослідження -- це частина об'єктивної реальності, тобто того, що існує незалежно від нашої волі, нашої свідомості, яку потрібно дослідити.

Предмет дослідження, зазвичай, є якась сторона, частина, властивість, відношення об'єкта дослідження. Предмет дослідження завжди вказує на конкретну сторону об'єкта, яка підлягає вивченню. Об'єкт – це ціле, предмет – якась його частина.

При визначенні об'єкта необхідно враховувати, що об'єкт у педагогічному й психологічному дослідженні – це процес або явище, що “породжується проблемною ситуацією та обирається для вивчення”.

Предмет психолого-педагогічного дослідження міститься в межах об'єкта як вузька, чітко окреслена частина педагогічної реальності, яка безпосередньо досліджується.

Наприклад, об'єкт дослідження – процес розвитку професійного мислення в студентів гуманітарного вузу, а предмет дослідження – особливості розвитку творчого професійного мислення студентів університету засобами активних методів навчання.

Чітке формулювання об'єкт-предметного відношення (не занадто широкого та не занадто вузького) дає змогу досліднику отримувати справді наукові, конкретні знання, які можуть легко переводитися у методичний план впровадження у вищу школу.

Надзвичайно важливим для наукового дослідження є визначення мети, формулювання гіпотези та постановка його завдань.

Мета наукового дослідження – центральний елемент структури і надзвичайно важливий методологічний інструмент дослідження.

Для правильної постановки мети дослідження необхідно чітко уявити:

1) Сутність проблеми, що досліджується та її головні суперечності; основні проблемні питання теоретичного та (або) експериментального характеру, які підлягають розв'язанню шляхом наукового дослідження;

2) Наявне теоретичне знання, яке може бути використано для пояснення структури й законів функціонування об'єкта, який вивчається;

3) Основні шляхи та обсяги необхідної розробки теоретичного та (або) експериментального обґрунтування об'єкта дослідження;

4) Існуючі в педагогіці й психології (або провідній щодо об'єкта дослідження науці) методи й засоби для проведення теоретичного та (або) експериментального обґрунтування об'єкта.

Не слід формулювати мету як “Дослідження...”, “Вивчення...”, тому що ці слова вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету.

Центральне місце в дослідженні займає *гіпотеза*, яка є конкретною формою наукового передбачення. Гіпотеза виступає у вигляді припущення, яке висувається для пояснення явища, що вивчається, його сутності, структури, зв'язків, рушійних сил і т.п.

Гіпотеза правомірно вважається головним методичним стержнем будь-якого дослідження, однак лише в тому випадку, коли їй підпорядкований цілеспрямований пошук, обробка й аналіз наукової інформації на всіх етапах дослідження, яке здійснюється.

Для правильної розробки та побудови гіпотези необхідно:

1) однозначно встановити основний рівень розвитку суперечностей як найменш розробленого питання проблеми дослідження;

2) уточнити невизначені чи заново введені наукові поняття як елементи предмета дослідження; на основі логіки дослідження дати однозначне їх трактування; як припущення сформулювати поняття, яких не вистачає;

3) чітко визначитися в розумінні явища, яке є об'єктом дослідження; осмислити його структуру, функції, зв'язки і т.п.; доповнити елементи та зв'язки, яких бракує, відповідними припущеннями про їх призначення й функціонування;

4) дати критичний аналіз взаємодії елементів, які вивчаються, в обсязі явища (об'єкта), яке розглядається, і узагальнити (синтезувати) отримані знання в гіпотезу дослідження;

5) чітко й лаконічно обґрунтувати основні моменти та методи теоретичної й емпіричної перевірки гіпотези в цілому та її окремих припущень і допусків.

Гіпотеза наукового (магістерського) дослідження з психології та педагогіки – це зроблене на основі аналізу наукових джерел, власних умовисновків і спостережень припущення про основні напрями розв'язання наукової проблеми дослідження. У ній важливо зазначити умови ефективності визначених результатів дослідження для цілей оптимізації процесу підготовки у вищій школі.

Гіпотеза в науковому дослідженні може бути як проста, традиційна так і рівнева, що визначає також і припущення щодо впровадження в навчальний процес вищої школи.

Приклад №1

Тема: Формування професійної спрямованості майбутнього психолога в умовах вищого навчального закладу.

Об'єкт дослідження: Особистісне становлення студента вищого навчального закладу як майбутнього психолога.

Предмет дослідження: Особливості генезису професійної спрямованості майбутнього психолога в умовах навчально-професійної діяльності.

Мета роботи: Виявлення психолого-педагогічних умов формування професійної спрямованості студента університету як майбутнього психолога.

Гіпотеза: Формування професійної спрямованості студента як майбутнього психолога залежить від загальних умов організації навчального процесу в університеті, якщо діагностична й психокорекційна робота зі студентами поєднується з оптимізацією взаємин у системі “викладач – студент”.

Приклад № 2

Тема: Підготовка майбутніх учителів початкових класів до діагностичної діяльності

Об’єкт дослідження – процес професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Предмет дослідження – шляхи та психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів початкових класів до діагностичної діяльності.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, методи, організаційні форми та психолого-педагогічні умови, які забезпечують ефективність підготовки майбутніх учителів початкових класів до діагностичної діяльності.

Гіпотеза дослідження: якщо втілюватиметься системно-цільовий алгоритм поетапної професійної підготовки студентів до діагностичної діяльності, то готовність майбутніх учителів початкових класів до діагностичної діяльності буде вищою, за умови коли:

- реалізовуватиметься особистісно-діяльнісний та індивідуально-творчий підхід до організації професійної підготовки майбутнього вчителя;
- стимулюватиметься самопізнання, самоаналіз, оволодіння майбутніми вчителями початкових класів навичками професійного самовдосконалення.

Залишається навести основні методологічні вимоги до постановки завдань дослідження:

1. Завданнями дослідження називаються проблемні запитання, відповіді на які необхідні для досягнення мети дослідження.

2. Постановка, формулювання і послідовність викладу завдань дослідження повинна чітко відповідати його темі, об'єкту, предмету, меті та гіпотезі.

3. Сукупність поставлених у дослідженні завдань повинна бути мінімальною, достатньою для досягнення мети дослідження.

Одним із завдань дослідження може бути, наприклад, “Окреслити параметри, показники, ознаки та критерії професійного мислення майбутнього педагога” тощо.

Основні етапи психолого-педагогічних досліджень у вищій школі поділяють на:

1 етап. Вивчення стану розробки наукової проблеми. Постановка нової наукової проблеми чи виділення окремого її аспекту. Вибір об'єкта і предмета дослідження.

2 етап. Розробка чи уточнення загальної початкової дослідницької концепції (побудова моделі явища, що цікавить). Висунення гіпотези дослідження.

3 етап: Планування дослідження:

а) визначення мети й завдань дослідження;

б) розробка експериментальних планів;

в) вибір методів і методик дослідження;

г) визначення математичних методів обробки даних і ін.

4 етап. Збір даних і опис фактів. У теоретичних дослідженнях: пошук і відбір фактів, їх систематизація, опис фактів під новим кутом зору.

5 етап. Обробка даних.

6 етап. Оцінювання результатів перевірки гіпотез, інтерпретація результатів у рамках початкової дослідницької концепції.

7 етап. Співвідношення результатів із існуючими концепціями й науковими теоріями. Формулювання загальних висновків. Оцінювання перспектив подальшої розробки проблеми.

Отже, педагогіка і психологія вищої школи як наукові дисципліни передбачають охоплення всієї сукупності знань, необхідних для вдосконалення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах.

Педагогіка і психологія вищої школи – наукова галузь, оскільки використовує наукові методи, щоб описувати й пояснювати психолого-педагогічні феномени, які мають місце в освітньому просторі вищих навчальних закладів.

Немає нічого практичнішого, ніж хороша теорія.

Роберт Кирхгоф, німецький вчений

Методологія (від гр. – шлях дослідження, спосіб пізнання та слово) – вчення про методи пізнання та перетворення світу.

Методологія в широкому розумінні – вчення про структуру, логічну організацію, висновки й засоби діяльності в галузі теорії та практики (А.Г.Спіркін, Є.Г.Юдін). У більш вузькому значенні, методологія вказує науці шлях пізнання, отримання й пояснення необхідних фактів, знаходження й розкриття закономірностей досліджуваних явищ. Це система взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих методів.

Як відомо, розрізняється: а) *філософська методологія* – система діалектичних методів і принципів, які є найзагальнішими і діють на всьому полі наукового пізнання та конкретизуються через загальнонаукову й часткову методологію; б) *загальна методологія* – сукупність більш загальних методів (наприклад, методи загальної психології є одночасно як її методами, так і загальною методологією для окремих психологічних галузей (вікової, соціальної, педагогічної психології, психології вищої школи та ін.); в) *часткова (спеціальна) методологія* – сукупність методів у кожній конкретній науці.

Загальна й спеціальна методологія дозволяє створити концепцію дослідження того чи іншого явища й аналізувати експериментальні та емпіричні факти під кутом зору їх загальнотеоретичного розуміння.

Методологія педагогіки вищої школи ґрунтується на філософських засадах вищої освіти, загально-педагогічних принципах і положеннях дидактики й теорії виховання.

Методологія психології вищої школи ґрунтується на теоретичних положеннях загальної, вікової та педагогічної психології, психології студентського віку, соціальної психології особистості студента та викладача вузу, студентського й кафедрального колективу тощо.

Часто термін “методологія” використовується як еквівалент поняття “науковий метод”, зважаючи на те, що єдино допустима методологія – наукова. Правомірність такого підходу залежить, насамперед, від розуміння поняття “науковий метод” та інтерпретації наукового підходу.

Можна виділити декілька важливих симптоматичних моментів *наукового підходу* до розв’язання будь-якої проблеми:

По-перше, проблема повинна бути визначеною. Визначити проблему означає охарактеризувати її таким чином, щоб вона стала доступною ретельному дослідженню.

По-друге, проблема повинна бути викладена так, щоб її можна було пов’язати з існуючою теорією та відомими емпіричними фактами. Без цієї стадії результати дослідження не будуть становити ніякої цінності; наука – це набагато більше, ніж зібрання “сирих” фактів. Вона складається з фактів, які можуть бути об’єднані та проінтерпретовані в ракурсі теорії та накопичених фактів.

По-третьє, повинна бути сформована гіпотеза, яка потребує перевірки. Із вищесказаного, гіпотеза повинна бути узгодженою з основами прийнятих принципів і не бути двозначно вираженою, щоб результати дослідження можна було інтерпретувати.

По-четверте, процедура дослідження повинна бути визначена. Це розуміється досить широко, адже можливості, власне, безмежні до тих пір, доки дослідник ретельно здійснює відповідний експериментальний контроль.

По-п'яте (і по-шосте), дані збираються й аналізуються. Згідно отриманих результатів, гіпотези або відхиляються, або підтверджуються.

По-сьоме, існуюче підґрунтя наукового знання змінюється для того, щоб призвести його відповідно до нових результатів.

Зупинимося на основних методологічних поняттях наукового дослідження.

Проблема дослідження характеризує *проблемну ситуацію*, яка відображає суперечливість між типовим станом об'єкта дослідження в реальному полі його функціонування та, наприклад, сучасними підходами до реформування вищої освіти, вимогами підвищення ефективності підготовки майбутнього фахівця тощо.

Залишається навести основні методологічні вимоги до постановки завдань дослідження:

1) завданнями дослідження називаються проблемні запитання, отримання відповідей на які необхідно для досягнення мети дослідження;

2) послідовність постановки викладу завдань дослідження повинна точно відповідати найменуванню його темі, меті, об'єкту й предмету дослідження;

3) сукупність поставлених у дослідженні завдань повинна бути мінімальною за ознакою їх необхідної достатності для досягнення мети дослідження.

Методологічні питання вивчення тієї чи іншої психолого-педагогічної проблеми можуть носити як теоретичний, так і більш вузький, конкретний чи просто прикладний характер.

Загальна й спеціальна методологія дозволяє розробити концепцію дослідження того чи іншого явища та, як наслідок, аналізувати

експериментальні та інші факти з точки зору певного загальнотеоретичного їх розуміння.

Одним із методологічних напрямів сучасної педагогічної й психологічної науки є *системний підхід* (Б.Ф. Ломов), який пов'язаний із уявленням, вивченням, конструюванням педагогічних фактів і психологічних явищ і об'єктів як систем. Системне дослідження характеризується:

- 1) підходом до досліджуваного явища, об'єкта як цілого;
- 2) розкриттям стійких компонентів і зв'язків між ними, які утворюють структуру системи, тобто забезпечують її впорядкованість і організацію;
- 3) знаходженням вертикальних і горизонтальних структур, перші з яких передбачають різні рівні та їх ієрархію;
- 4) управлінням, за допомогою якого розвивається система, реалізуються зв'язки між різними компонентами та рівнями.

Реалізація системного підходу до дослідження проблем педагогіки й психології вищої школи передбачає розробку системи методів наукового психолого-педагогічного дослідження.

Метод дослідження – (від гр. – шлях дослідження, спосіб пізнання) – нормативний обґрунтований спосіб здійснення наукового дослідження. Шлях дослідження, який впливає із загальних теоретичних уявлень про сутність об'єкта, який вивчається.

Розуміння, визначення й вибір методів дослідження залежать від загальнонаукової та конкретно-наукової методології.

Методи педагогіки й психології вищої школи переважною більшістю співпадають із традиційними методами дослідження в галузі педагогіки й психології.

Для наукового вирішення будь-якої проблеми зазвичай використовується комплекс методів, розробляється й реалізується певна методика (сукупність методів у дії).

Методика дослідження – конкретне втілення методу – вироблений спосіб організації взаємодії суб'єкта й об'єкта дослідження на основі конкретного матеріалу та конкретної процедури.

Існують різні підходи до класифікації методів психолого-педагогічних досліджень. Однією з найвідоміших є класифікація Б.Г.Ананьєва: [5, С.18 – 35].

1 група. Організаційні методи: а) порівняльний метод (або метод “поперечного” чи вікового зрізу); б) лонгітюдний метод (або метод “повздовжнього” зрізу); в) комплексний метод (поєднання першого та другого методів).

2 група. Емпіричні методи отримання наукових даних: а) обсерваційні (спостереження; самоспостереження (ретроспективне самоспостереження); б) експеримент (природний; польовий; формуючий); в) психодіагностичні методи (тестування, анкетування, опитування, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда та ін.); г) аналіз процесів і продуктів діяльності; д) моделювання; є) біографічний метод (аналіз життєвого циклу) [7, С. 1 – 7].

3 група. Способи обробки даних: а) методи математико-статистичного аналізу даних (кількісний аналіз); б) методи якісного аналізу.

4 група. Методи інтерпретації: а) генетичний метод – інтерпретація зібраного матеріалу в характеристиках розвитку (фази, стадії, критичні моменти) – виявлення “вертикального” генетичного зв'язку (філогенетичний; онтогенетичний); б) структурний метод – виявлення “горизонтального” структурного взаємозв'язку (класифікація; типологія).

Запитання для самоконтролю

1. Яке значення курсу “Педагогіка вищої школи” та “Психологія вищої школи” для підготовки науково-педагогічних працівників?

2. Яка відмінність предмета та завдань педагогіки й психології вищої школи порівняно з предметом та завданнями педагогічної психології?

3. У чому особливість методів психолого-педагогічних досліджень у вищій школі? Охарактеризуйте основні методи педагогіки та психології вищої школи.

4. Назвіть основні етапи психолого-педагогічних досліджень у вищій школі?

Основна література

1. <http://www.psyh.kiev.ua>
2. <http://www.yurincom.com/ua/st-48os-pos>
3. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти : Історія. Теорія / А.М. Алексюк – К. : Либідь, 1998. – 558 с.
4. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти : курс лекцій. Модульне навчання / А.М. Алексюк – К. : Либідь, 1993. – 218 с.
5. Ананьєв Б.Г. Про методи сучасної психології / Б.Г. Ананьєв // Психодіагностические методи в комплексному лонгитюдном дослідженні студентів. – Л. : ЛДУ, 1976. – С.13 – 35.
6. Болонський процес у фактах і документах / упор. М.Ф. Степко та ін. Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, – 2003. – 52 с.
7. Винославська О.В. Емпіричні методи психології / О.В. Винославська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 5. – С. 1 – 7.
8. Вища освіта України і Болонський процес : навч. посіб. / за ред. В.Г. Кременя. Авторський колектив : М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабин. – Тернопіль : навчальна книга. – Богдан, 2004. – 384 с.
9. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи : метод. посіб. для студентів магістратури. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 314 с.
10. Галузинський В.М. Основи педагогіки і психології вищої школи в Україні / В.М. Галузинський, М.Б. Євтух. – К. : YNEA, 1995 – 168 с.
11. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / отв. ред. и сост. П.В. Алексееву. М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
12. Головінський І.З. Педагогічна психологія : навч. посіб. / І.З. Головінський/ -- К. : Аконт, 2003. – 288 с.
13. Гончаров С.М. Вища освіта України і Болонський процес / С.М. Гончаров, В.С. Мошинський – Рівне : НУВГП, 2005. – 142 с.
14. Дмитриченко М.Ф. Вища освіта і Болонський процес : навч. посіб. / М.Ф. Дмитриченко. – К. : Освіта України, 2007. – 440 с.
15. Журавський В.С. Болонський процес : головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти / В.С. Журавський, М.З. Згуровський. – К. : “Політехніка”, 2003. – 200 с.
16. Закон України “Про вищу освіту”. – К. : 2002. – 36 с.
17. Згуровський М.З. Болонський процес : головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України : навч. посіб. / М.З. Згуровський. – К. : Освіта України, 2006. – 544 с.
18. Калошин В.Ф. Педагогіка співробітництва – основа гуманізації навчально-виховного процесу / В.Ф. Калошин // Проблеми освіти. – 1995. – Вип. 2. – С. 98 – 104.
19. Кудіна В.В. Психологія вищої школи : курс лекцій / В.В. Кудіна, В.І. Юрченко. – К. : КСУ, 2004. – 176 с.
20. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 4 – е изд. / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.
21. Мащенко Н.І. Основи педагогіки і психології вищої школи : курс лекцій. – Н.І. Мащенко. – 2-е вид., доп. й перероб. – Кременчук, 2006. – 272 с.
22. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес / упоряд. М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, К.М. Левківський, Ю.В. Сухарніков. – К. : МОНУ, 2004. – 24 с.
23. Мороз О.Г. Педагогіка і психологія вищої школи / О.Г. Мороз, О.С. Падалка, В.І. Юрченко. – К. : НПУ, 2003. – 267 с.
24. Педагогика и психология высшей школы / отв. ред. С.И. Самнгин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 544 с.
25. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи : навч. посіб. для магістрантів і аспірантів / Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко. – К. : Філ-студія, 2006. – 320 с.

26. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл. / В.А. Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 336 с.
27. Слєпкань З.І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі / З.І. Слєпкань. – К. : Вища школа, 2005. – 240 с.
28. Чернілевський Д.В. Педагогіка та психологія вищої школи : навч. посіб. / Д.В. Чернілевський, М.І. Томчук. – Вінниця : Вінницький соціально-економічний ін-т ун-ту Україна, 2006. – 402 с.

Додаткова література:

1. Мошинський В.С., Гончаров С.М. Нові обрії вищої освіти у контексті Болонського процесу / В.С. Мошинський, С.М. Гончаров // Технології навчання : науково-методичний збірник. – Вип. 9. – Рівне : НУВГП, 2004. – С. 13 – 18.
2. Національна доповідь щодо вступу України в Болонський процес. – К. : МОН України, 2005. – 31 с.
3. Ніколаєнко С.М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. / С.М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2005. – 319 с.
4. Сердюк О.П. Закономірності і принципи навчання студентів майбутній професійній діяльності / О.П. Сердюк // Проблеми освіти. – 2005. – Вип. 23. – С. 3 – 8.
5. Степко М.Ф. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу / М.Ф. Степко Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук та ін. / за ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль : ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2004. – 148 с.
6. Степко М.Ф. Болонський процес і навчання впродовж життя / М.Ф. Степко, Б.В. Клименко, А.А. Товажнянський. – Монографія. – Харків : НТУ, “ХПІ” 2004. – 112 с.
7. Товажнянський Л.Л. Болонський процес : цикл, ступені, кредити. – Л.Л. Товажнянський, С.І. Сокол, Б.В. Клименко. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2004. – 144 с.
8. Фіцула М.М. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник для студентів. – М.М. Фіцула. – К. : “Академвидав”, 2006. – 352 с.
9. Цокур О.Я. Педагогіка вищої школи : навч.-метод. посіб. / О.Я. Цокур. – Випуск 1. Основи наукового педагогічного дослідження / за ред. Панькова А.І. – Одеса, 2002. – 424 с.
10. Яблонський В. Вища освіта України на рубежі тисячоліть. Проблеми глобалізації та інтерналізації / В. Ялонський. – К. : 1998. – 227 с.